

İstanbul’da Bir Bizans Kütüphanesi: Halki (Heybeliada) Aya Triada (Kutsal Teslis) Manastırı Kütüphanesi’nden Ruhban Okulu Kütüphanesi’ne

A Byzantium Library in Istanbul: From the Library of Holy Trinity Monastery of Halki to the Library of Theological School of Halki

Feryal TANSUĞ

Makale Bilgisi / Article Information

Bu makaleye atıf yapmak için/ To cite this article:

Tansuğ, F. (2020). İstanbul’da bir bizans kütüphanesi: Halki (heybeliada) Aya Triada (Kutsal Teslis) Manastırı Kütüphanesi’nden ruhban okulu kütüphanesi’ne. *Bilgi Dünyası*, 21(2), 229-246. doi: 10.15612/BD.2020.563

Makale türü / Paper type: Hakemli / Refereed

Literatür Değerlendirmesi / Literature Review

Doi: 10.15612/BD.2020.563

Geliş Tarihi / Received: 04.11.2019

Kabul Tarihi / Accepted: 28.07.2020

Elektronik Yayınlanma Tarihi / Online Published: 01.10.2020

İletişim / Communication

Üniversite ve Araştırma Kütüphanecileri Derneği / University and Research Librarians Association

Posta Adresi / Postal Address: Marmara Sok. No:38/17 06420 Yenışehir, Ankara, TÜRKİYE/TURKEY

Tel: +90 312 430 03 61; Faks / Fax: +90 312 430 03 61; E-posta / E-mail: bilgi@bd.org.tr

Web: <http://www.bd.org.tr/index.php/bd/index>

İstanbul'da Bir Bizans Kütüphanesi: Halki (Heybeliada) Aya Triada (Kutsal Teslis) Manastırı Kütüphanesi'nden Ruhban Okulu Kütüphanesi'ne

Feryal TANSUĞ*

Öz

İstanbul'daki Osmanlı dönemi kütüphaneleri araştırmacıların ilgisini çekerken şehirde Bizans döneminden intikal eden kütüphaneler Osmanlı-Türk tarihçiliğinde araştırmalara fazla konu olmamıştır. Bu makalenin amacı, Heybeliada Ruhban Okulu ve Heybeliada Aya Triada (Kutsal Teslis) Manastırı Kütüphanesi'nin iç içe geçmiş tarihini Osmanlı dönemine odaklanarak incelemektedir. Halki Aya Triada Manastır Kütüphanesi, 16. yüzyılda, Avrupa'daki din savaşları çağında, batılı ve doğulu din adamları ve entelektüeller arasında iletişim yolu açarak önemli bir rol üstlenmiştir. 19. yüzyılda Heybeliada Ruhban Okulu'nun kurulması, sonrasında Heybeliada Aya Triada Manastırı Kütüphanesi'nin bu okulun kütüphanesine dönüştürülmesine, Ortodoks Hristiyanlığın tarihi merkezinde İstanbul Ortodoks Patrikhanesi tarafından ayrı bir önem atfedilmiştir. Kütüphanelerin önemini uluslararası çerçevede inceleyen bu makale, Osmanlı kültür tarihi alanındaki çalışmalara bir katkı sağlamayı hedeflemektedir. Makalede bilimsel yöntem olarak alan çalışması, diğer bir deyişle, kütüphane kataloglarının yerinde incelenmesi ve uluslararası kaynakların değerlendirilmesi yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar sözcükler: Heybeliada, Halki, Ruhban Okulu, Aya Triada Manastırı, Mitrofanis, Germanos IV, kütüphane.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bahçeşehir Üniversitesi, e-posta: feryal.tansug@ge.bau.edu.tr

A Byzantium Library in Istanbul: From the Library of Holy Trinity Monastery of Halki to the Library of Theological School of Halki

Feryal TANSUĞ*

Abstract

While the old libraries in Ottoman Istanbul attracted interests of many researchers, libraries under Byzantine Istanbul did not take so much scholarly attention. Focusing on the Ottoman period, this article examines interconnected history of the Libraries of Holy Trinity Monastery of Halki and Library of Theological School of Halki. The former played important role for the formation of relationship between Western and Eastern theologian intellectuals in the age of Religious Wars in the 16th century. The transformation of the library of Holy Trinity Monastery of Halki into the library of Theological School of Halki in the 19th century had significance among Christian theological circles in the early 19th century when an independent Greek Kingdom and Church was established. Discussing the importance of the libraries in an international context, this article contributes the Ottoman cultural studies.

Keywords: Heybeliada, Halki, Theological School of Halki, Holy Trinity Monastery of Halki, Metrofanos, Germanos IV, library.

* Asst. Prof. Dr., Bahçeşehir University, e-mail: feryal.tansug@ge.bau.edu.tr

Giriş

Bu makale, İstanbul'da Bizans döneminde Heybeliada'da kurulan daha sonraları Ruhban Okulu Kütüphanesi'ne dönüştürülen Halki Aya Triada Manastırı Kütüphanesi'nin tarihini Osmanlı dönemine odaklanarak incelemektedir. Fetih'ten sonra İstanbul'da Bizans'tan intikal eden kütüphaneler Osmanlı tarihçiliğinde az sayıda araştırmaya konu olmuştur (İnci, 2007; Akpınar, 1995; Artun, 1974; Mutlu, 1959). Buna karşılık Osmanlı dönemi kütüphaneleri hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır (Yılmaz ve Baykan, 2018; Erünsal, 2015; Ateş, 2015; Alabey, 2004; Çetin, 1985). Makale, Osmanlı Dönemi kütüphaneleri alanında yapılan çalışmalara katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Araştırma yöntemi olarak; alan çalışması, diğer bir deyişle Kütüphane kataloglarının yerinde incelenmesi ve Yunanca-İngilizce eserlerin değerlendirilmesi yöntemi kullanılmıştır.

Heybeliada Aya Triada Manastır Kütüphanesi'nin (Iera Moni tis Agias Triados Halkis) tarihi, manastırın kurulduğu 9. yüzyıla dayanmaktadır. Manastır Kütüphanesi İstanbul Ortodoks Hıristiyan Patrikhanesi'ne bağlı olarak kurulduğundan "Patrikhane Kütüphanesi" ya da "Büyük Kilise'nin Kütüphanesi" olarak bilinmektedir (Anagnostopoulos, 1980, s. 203). Kütüphane, Patrikhane'nin ve Kutsal Sinod'un denetiminde çalışmaktadır (Apostolos, 2002, s. 73). Manastır Kütüphanesi, 1844 yılında Patrik IV. Germanos (1842-1845, 1852-1853) tarafından Heybeliada'da manastırın bir parçası olarak kurulan Teoloji/Ruhban Okulu'nun kullanımına verilmiştir (Drosos, 1995, s. 752; Anagnostopoulos, 1980, s. 203). Kütüphanenin mührü bunun göstergesidir. Mührün ortasında her şeyi gören bir göz vardır. Bu göz üçgenin içindedir ki bu da kutsal teslisi (üçlemeyi) simgeler. Ovaldeki iki sıra dairenin içinde "Büyük Kilise'nin Manastır" [ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛ. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ], ovalin üst dış kısmında "Kutsal Patrikhane'nin" [ΕΝ ΤΗ ΕΝ ΧΑΛΚΗ Ι. ΠΑΤΡΙΑΡΧ.] ve ovalin üst kısmında iç tarafta "Kutsal Teslisin" [ΣΤΑΥΡΟΠ. ΜΟΝ. ΤΗΣ ΑΓ. ΤΡΙΑΔΟΣ] yazmaktadır.

Resim 1. Heybeliada Agia Triada Kutsal Teslis Manastırının Mührü.¹

1 Kütüphane'deki kitapların birisinden kütüphane sorumlu Yannis Ananas'ın izniyle fotoğrafı çekilerek kullanılmıştır.

Manastır Kütüphanesi Ruhban Okulu'nun ihtiyaçları için organize edilmiş olsa da hiçbir zaman Büyük Kilise'nin Kütüphanesi olmaktan uzaklaşmamıştır (Anagnostopoulos, 1980, s. 203).

Ruhban Okulu Kütüphanesi, Aya Triada Manastırı Kütüphanesi'nin devamı olarak kurulduğundan kütüphanenin tarihini Manastır Kütüphanesi'nin tarihinden ayırt etmek mümkün değildir. Bu nedenle, bu yazıda Manastır ve Ruhban Okulu Kütüphanesi'nin tarihi beraber incelenmektedir. "Halkidu (Kadıköy) Manastırı", "Halki (Heybeliada) Manastırı", "Despotlar Manastırı" ve "Studion Sofias" gibi isimlerle anılan manastırın ismine dair bilinen en eski kayıt, 1063 yılında Bizans İmparatoru Katerina Komnini tarafından manastıra hediye edilen el yazması İncil'in üzerindeki "Agia Triada Manastırı" yazısıdır (Apostolos, 2008, s. 10). Manastır, günümüzde Heybeliada Kutsal Teslis Manastırı anlamına gelen "Moni tis Agia Triados Halkis" olarak tanınmaktadır.

Aya Triada Manastırı ve Kütüphanesi'nin Kurucusu

Prens Adaları olarak bilinen adalar grubundaki Büyükada, Heybeliada ve Kınalıada Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu zamanında manastırları ve sürgün yeri olması ile bilinirdi. İmparatorluk'taki İkonoklazm² döneminde birçok din adamının bu adalara sürgün edildiği bilinir (Gregory, 1991, s. 1720). Manastırın kuruluşu ve kurucusu ile ilgili olarak çeşitli görüşler bulunmaktadır. İkonoklazm tartışmaları sırasında Bizans İmparatoru VI. Konstantinos (y. 780-797) tarafından sürgün edilen din adamı Theodoros Stoudios, yazdığı mektup ve kateşizmde (κατηχισμός)³ Ada'da başrahip ya da öğretmen olan Ioannis isimli birisinden manastırın kurucusu olarak bahsetmiştir. Bununla beraber, Patrik I. Konstantios (1830-1834) "Konstantinias" başlıklı çalışmasında Adadaki Aya Triada Manastırı'nın kurucusunun geleneğe göre Patrik Büyük Fotios olduğunu yazmıştır.⁴ Bu

2 "İkonoklazm" (Εικονοκλασία/ikonoklasia): Hristiyanlığın dini törenlerinde kullanılan ikonların Roma İmparatoru III. Leo zamanında yasaklaması üzerine "ikon kırıcılık" olarak adlandırılan dönem. Hristiyanlıkta, dini törenlerde İsa'nın ve Meryem'in ikonlarının kullanılması yerleşmiş bir gelenek idi. Bununla beraber, 8. yüzyılın başında, Anadolu'da Nakoleia (Seyitgazi) piskoposunun liderlik ettiği birçok piskopos ayin sırasında ikon kullanılmasına karşı çıkmıştır. Bu kişiler, ikonların kullanılmasının ve takdir edilmesinin zaman içinde idol hayranlığına ve nihayetinde paganizme dönüştüğüne inanmaktadır. Bazı bilim insanları, Hristiyanlıkta ikonların kullanılmasının giderek yaygınlaşmasının ve itibar görmesinin sebebi olarak İslamiyet'in artan etkisini ileri sürmüşlerdir. Bu düşünceye göre Hristiyanlar, kendine has özelliklerini ikon kullanarak korumak istemişlerdir. İkon kullanmaya karşı olan III. Leo ve destekçileri "ikon kırıcılığı" denilen bir hareket başlatmışlardır. Tüm imparatorlukta ikonların kaldırılması için imparator tarafından emir çıkarılmış, başlangıç olarak da 726'da imparatorluk sarayının ana giriş kapısındaki İsa ikonunu kaldırtılmıştır. Saray çevresi ve halkın bütün karşı çıkışına rağmen İmparator'un kararı uygulanmıştır. Bu hareket, Roma kilisesinde büyük bir kızgınlığa yol açmış, ikonlara yapılan saldırının bir aforoz nedeni olduğu ifade edilmiştir. Bu durum, Hristiyanlığın Batı ve Doğu kiliseleri arasında gittikçe tırmanacak ve 1054'teki "Büyük Ayrılık" ile sonuçlanacak olan gerginliğin başlangıcı olmuştur. İkonların yasaklanması politikasına VI. Konstantin'in vekili olarak imparatorluğu yöneten kraliçe İrini son vermiştir. İkonların kullanılması V. Leo zamanında 813 yılında tekrar yasaklanmış, ancak bu yasak 842'ye kadar sürmüş ve son ikon karşıtı İmparator Theofilos'un ölümüyle ikon karşıtı hareket sona ermiştir (Karlin-Hayter, 2002, s. 153-155).

3 Κατηχισμός (kathisimos), Κατηχητική (kathitiki): İlmihal, dini inanç ilgili yazılan hususlar (Karatzas ve Tuncay, 1994, s. 372.)

4 Patrik Fotios, 858-867 ve 877-886 olmak üzere iki kere Patriklik makamına gelmiştir (Kazhdan, 1991b), s. 1669).

görüş ispat edilmemiş olmakla birlikte birçok vakanüvis ve modern tarihçi tarafından manastırın kurucusunun Patrik Büyük Fotios olduğu kabul edilmiştir (Apostolos, 2008, s. 9-10, 17).

Resim 2. Patrik Fotios, Agia Triada Manastırı, Heybeliada.⁵

5 <http://theologicalschoolhalki.com/ktitores-anakainistes/>

9. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nda etkili olan Patrik Fotios Aya Triada Manastırı'nın bir parçası olarak kurulan Heybeliada Ruhban Okulu'nun da kurucusu olarak benimsenmiştir. Manastır düzenlemelerine göre, 1844 yılından beri 6 Şubat ve Kutsal Teslis Bayramı'nı takip eden gün Fotios'u anma günü olarak kutlanmaktadır (Apostolos, 2008, s. 9).

Bina

Halki Aya Triada Manastırı'nın 9. yüzyılın başlarında var olduğu ve Kazaklar'ın bölgeye yaptıkları saldırıda zarar gördüğü, sonrasında 862'de Fotios zamanında restore edildiği tahmin edilmektedir. Bunun ardından, manastır 1540'larda Manastır'ın başrahibi Mitrofanis tarafından tekrar restore edilir. Bu restorasyon sırasında Manastır Kütüphanesi de yenilenir. Manastır'ın Sakızlı başrahip Kofos tarafından üçüncü defa yenilenmesi sırasında ise avlusu duvarla çevrilerek küçük bir evle beraber keşiş odası yapılır. Manastır, 1821'deki bir yangında zarar görür ve Patrik IV. Germanos tarafından restore ettirilir (İnci, 2007, s. 60). Manastır ve kütüphane binası ahşap olduğu için sürekli olarak yangın tehlikesi altında olduğundan Patrikhane, kütüphane olarak hizmet verecek taştan yapılacak güzel bir binaya ihtiyaç duyar. Bu amaçla, manastırın avlusunda kütüphane olarak kullanılmak üzere "Muhteşem Bina" denilen özel bir bina yapılır. Ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemekle beraber 1844 yılında Ruhban Okulu yapıldığı zaman bu binanın bulunmadığı ve 1849'da yazılan kodekste kütüphane binasının inşa edildiği belirtilmektedir (Apostolos, 2002, s. 58-59). Kütüphane için ayrı bir bina yapıldığına dair ilk delil Patrik IV. Germanos'un 1853'te *sigillion*⁶ da taş kütüphane binasının ana binaya eklenmesiyle Ruhban Okulu'nun özel bir ihtişam kazandığını yazmasıdır (Drosos, 1995, s. 753). Bina hakkında yazan Başkeşiş Athenagoras, Patrik IV. Germanos tarafından inşa edilen kütüphane binasının kilisenin doğusunda olduğunu ve kuzeyde dört çanlı bir çan kulesi bulunduğunu yazmıştır (Apostolos, 2002, s. 59). Ruhban Okulu'nda diyakoz (διάκονος)⁷ unvanıyla bulunan Titos Zografidis Kris isimli bir öğrenci, 1880 yılında yazdığı bir kısa notta kütüphane için ayrı bir bina kullanıldığını belirtmiştir. Öğrencinin Mayıs 1880'de yazdığı not şöyledir: "Kilise'nin doğu tarafında, rahmetli Germanos'un restore ettirip ün kazandırdığı içi ve dışı görkemli bir bina inşa edilmiş. Manastır binasında, okulun kütüphanesi ve birikmiş birçok kitap bulunuyor. Batısında da dört küçük çanı olan ahşap çan kulesi bulunuyor" (Drosos, 1995, s. 753). Bu bina 1894 depreminde yıkılmış, depremden sonra hayırsever Pavlo Stefanovik'in yardımıyla yeniden yapılan Ruhban Okulu'nda kütüphane için ayrı bir bina yapılmamış, ana binanın bir kanadı kütüphane olarak kullanılmıştır. Nikomedia (İzmit) Metropolidi Filotheos Vriennios'un Patrik IV. Germanos'a önerdiği kütüphane binasının Patrikhane geliriyle yapılması düşüncesi, Patrik tarafından kabul edilmesine rağmen genel meclis tarafından kabul

6 *Sigillion* (στυλλιον) : Patrikhane ve Sinod kararlarının yazıldığı kayıt (Dimitrakos, 1964, s. 408).

7 Diyakoz (διάκονος): Ortodoks Hristiyan, Katolik ve İngiliz Kilise'lerinde bulunan üç aşamalı din adamı rütbesinin ilk basamağına verilen isimdir. Yunanca olan kelime "yardımcı", "haberci", "hizmetçi" anlamına gelir (Dimitrakos, 1964, s. 1882).

görmemiştir. Kütüphane Ruhban Okulu'nun alt katının kuzey kanadına taşınmış, bugün de orada bulunmaktadır (Drosos, 1995, s. 754). Kütüphane olarak kullanılması amacıyla organize edilerek kitapların konulduğu beş büyük oda, kütüphaneci için bir ofis ve okuma-yazma sıraları yerleştirilmiştir (Apostolos, 2002, s. 59).

Resim 3. Kütüphanede kitapların bulunduğu raflar.⁸

Kütüphanenin topyekün yenilenmesi, zeminin parke kaplanması ve diğer işler 1960'ta Patrikhane'ye bağlı yetimhanenin yöneticisi kendisi de rahip olan Kiriakos Pamoukoglou'nun yaptığı cömert bağış ile yapılmıştır. Kütüphanenin son zamanlardaki bakımı, düzeni ve kataloglama işi Selanik Aristoteles Üniversitesi'nin desteğiyle sağlanmaktadır. (Apostolos, 2002, s. 60).

Manastır Kütüphanesi'ndeki El Yazmaları

Manastır ve Ruhban Okulu Kütüphanesi'ndeki kitapların büyük bir kısmının, Patrikhane tarafından bağışlandığı tahmin edilmekte; ancak yazılı bir bilgi ya da tanık olmadığından kaç tane kitap bağışlandığına dair kesin bir bilgi yoktur (Drosos, 1995, s. 754).

⁸ <http://theologicalschoolhalki.com/vivliothiki/>

İmparatoriçe Katerina Komnini, Manastır Kütüphanesi'ne 1063 yılında rahiplerin kullanması için el yazması kutsal kitap bağışlamıştır.

Kütüphaneye kişisel el yazmalarını bağışlayarak en büyük katkısı yapan kişinin Patrik III. Mitrofanis olduğu bilinmektedir (1565-1572, 1579-1580).

Manastır Kütüphanesi'nin entelektüel tarihte oynadığı rol nedeniyle manastırın tarihinin, "Manastır Kütüphanesi'nin Tarihi" diye anıldığını hatırlatmanın abartılı olmadığı yazılmıştır. IV. Haçlı Seferi sırasında İstanbul'un Latin işgalinde talan edilmesiyle kapanan kütüphane, 16. yüzyılda -daha sonra patrik olacak olan- Aya Triada Manastırının başrahibi Mitrofanis'in yardımıyla onarılmış ve kendisi Manastır Kütüphanesi'ne kişisel el yazmalarını bağışlamıştır. 16. yüzyıl entelektüelleri, Patrik III. Mitrofanis'in el yazmalarından oluşan muazzam bir kütüphanesi olduğundan bahsederler (Drosos, 1995 s. 739-741). Patrik Mitrofanis, el yazması kitaplarının bir kataloğunu yaparak her birine şunları yazmıştır: "Bu kitap Halkı'deki Aya Triada Manastırına aittir. Eğer kimse onu gizlice almaya kalkarsa sonsuza kadar Kutsal Teslis tarafından lanetlenir. Kilisenin tüm pederleri lütfen Mitrofanis'i hatırlayın." (Drosos, 1995, s. 741).

Patrik III. Mitrofanis'in katkısından başka kütüphaneye el yazması bağışında bulunanlar da olmuştur. Kilise kodekslerinde, İncil el yazması bağışında bulunanlar arasında Selanik Metropolitisi loasaf Argiropoulos, Kıbrıslı Kiriakos Grammatikos, Bursalı Apostolos, Patrikhane'nin retorikçisi Adrianos, Patrik Akarnan II. Kallinikos ve Arhon⁹ Ioannis Mammonas vardır (Drosos, 1995, s. 755-756).

Patrik III. Meirofanis'in Manastır Kütüphanesi'ne bağışladığı ve Ruhban Okulu Kütüphanesi'ne aktarılan el yazmaları, Panagia Kamariotissa¹⁰ Kütüphanesi'ndeki kitaplarla beraber 1936 yılında İstanbul Patrikhane Kütüphanesi'ne nakledilmiştir (Papademetriou, 2000, s. 183). Teoloji kitapları ağırlıkta olan Patrik III. Metrophanis'in kütüphanesinde kilise müziği hakkında ve tıp alanında el yazmaları bulunmaktaydı (Drosos, 1995, s. 742-747).

Manastır Kütüphanesi'nin Doğu/Ortodoks Hıristiyan/İstanbul ve Batı/Katolik/Roma Kiliseleri Arasındaki Etkileşimde Rolü

16. yüzyılda Manastır Kütüphanesi'nin önemi, buradaki el yazması eserler sadece Patrikhane çevresindeki entelektüeller tarafından değil, Avrupa'daki teologlar ve entelektüel çevreler tarafından da bilinir oluşuyla zirveye ulaşır (Drosos, 1995, s. 748). 16. yüzyıl, Avrupa'da -Fransa, Almanya, İngiltere ve Hollanda'da- Katolik Kilisesi'ne karşı Protestanlığın ortaya çıkıp Katolikler ve Protestanlar arasındaki çekişmelerin adeta bir iç

9 Arhon (άρχων): Toplumda önde gelen kişi, lider, yönetici (Stamatakos, 1949, s. 183).

10 Heybeliada'da günümüzde Deniz Kuvvetleri'ne ait bölgede bulunan yapım tarihi hakkında farklı görüşler (9., 11., 14. ve 15. yüzyıllar) bulunan manastırdır. Manastırın bugün bulunmayan kilisesinin Vaftizci Yahya'ya ithafen yapıldığı düşünülmektedir (Karakaya, 2001, s. 353-354).

savaşa dönüştüğü bir dönemdir.¹¹ Avrupa'da Roma Katolik Kilisesi'ne karşı Protestanlık hareketinin ortaya çıkıp ayrı bir kilise olarak kurulduğu bu çağda "Din Savaşları" denilen dönem yaşanırken her iki taraf İstanbul'da Patrikhane çevresindeki Ortodoks Hristiyan entelektüellerle Manastır Kütüphanesi'ndeki el yazmaları aracılığıyla temas içinde olmuşlardır. Protestan Alman ve Fransız din adamları ve bazı entelektüeller 1573'te İstanbul'a Osmanlı Sultanı II. Selim (sal. 1566-1574) ve Rum Ortodoks Hristiyan Kilise yetkilileri ile görüşmek için gelmişlerdir. Alman İmparatoru III. Maximilianos'un temsilcisi David Von Ungand ve din adamı Stephan Gerlah 5 Ekim 1573'te Osmanlı Sultanı II. Selim'in huzuruna çıkmışlardır. Gerlah, İstanbul'dayken Yunan entelektüeller ile ilişkiler kurmuştur (Drosos, 1995, s. 740-741). Luther'in takipçisi olan din adamları Crusius¹² ve Stephan Gerlah, Batı ilahiyat ve akademi dünyasını Halki Aya Triada Manastır Kütüphanesi ve Patrik III. Mitrofanis tarafından bağışlanan el yazmalarının katalogları hakkında bilgilendirmişlerdir (Drosos, 1995, s. 740). Aslında kataloglar İstanbullu teolog Theodosios Zigomalas tarafından kopyalanarak Tübingen'e Crusius'a gönderilmiş, o da "Catalogue Bibliothecae D. Metrophanes Patriarchae Constantinopolitani, in Monasterio Insulae Chalcae" başlığı altında şu notu düşerek üniversiteye takdim etmiştir: Kodeks MB, 37 fol 41 1045v. Aynı katalogun kopyası, Ruhban Okulu'nun profesörlerinden Vasilios Mistakidis tarafından dönemin Protestan entelektüellerinden Emile Legrand'a gönderilmiştir (Drosos, 1995, s. 42; Apostolos, 2002, s. 58). İstanbul Patriği II. Ioasaf (1556-1565) gibi Patrik III. Mitrofanis (1565-1572, 1579-1580) ve II. Iremias da (1572-1579, 1580-1584, 1587-1595) Batı'daki din adamları ile iletişimi destekleyip devam ettirmişlerdir.

Manastır Kütüphanesi çerçevesinde başlayan bu etkileşim Doğu Kilisesi'nin din adamları ile Luther'in takipçileri¹³ (Protestanlar) arasında iletişim ve yakınlaşma olduğunu göstermektedir. Patrik II. Ioasaf (1556-1565) döneminde, Batı ve Doğu entelektüellerinin, kütüphaneler ve el yazmalarından kaynaklanan iletişimi, Protestanların Doğu Kilisesi'ne yaklaşmasının önünü açar. Protestan reformlarının ideoloğu Philip Scwarzerd, İstanbul patriğine kişisel mektubuyla beraber *Avgustea Omologia*'nın¹⁴ tercümesini yollar. Böylece, İstanbul Ortodoks Hristiyan Patrikhanesi ile Luther Kilisesi arasında resmî temas dönemi başlar. Tübingenli Alman teologlar, Ekümenik Patrikhane'ye yedi mektup göndermişler,

11 Fransa'da Katolikler ve Protestanlar arasında başlayan iç savaş otuz yıl sürüp 1598'de Nantes Antlaşması'nın Protestanlara sınırlı tolerans tanınması kararı ile son bulmuştur. Luther'in teolojik görüşlerini farklı şekilde yorumlayan John Calvin'in (1509-1564) Kalvinist adını alan takipçileri ve Katolikler arasında Almanya, İspanya'da başlayan İsveç ve Hollanda'nın da karıştığı 30 Yıl Savaşları (1618-1648) Avrupa'da etkili olmuştur (Wilson, 2010, s. 12-20).

12 Crusius, 1559'da Tübingen Üniversitesi'ne Yunanca ve Latince Profesörü olarak atanan Alman Martin Kraus'un ismi İngilizce'de Crusius olarak yazılmıştır. Crusius hiçbir zaman İstanbul'u ziyaret etmemiştir ancak Tübingen Alman Lutherçilerin ve İstanbul Ortodoks Kilisesi'nin anti-Katolik olarak birlik olmaları gerektiği düşüncesi ile İstanbul Patrikhanesi ile iletişim içinde idi (Brewer, 2010, s. 38-39).

13 Luther'le başlayan Hristiyanlığın Protestanlık Kolu daha sonra kendi içinde çeşitli kısımlara ayrılmıştır, Almanya'da Calvinistler, İngiliz Kilisesi Protestanlığı ve Fransa'daki Huguenotlar gibi. Bu nedenle, Doğu Kilisesi mensuplarının Luther'in takipçisi olarak Protestan olduklarını ifade edebilmek ve diğer Protestan gruplarla karıştırılmaması için bu makalede "Luther'in takipçileri" ifadesi kullanılmıştır.

14 Lutherçileri sembolize eden en önemli kitap (Dimitrakos, 1964, s. 1168).

Patrik II. İremias da onlara üç tane dogmatik mektup göndermiştir.¹⁵ Patrik II. İremias'ın, Württemberg Kilisesi'ndeki Protestan din adamları ile başlattığı sistematik yazışmalar, Ortodoks Doğu ile Protestan Batı'nın teolojik görüşleri konusunda fikir alışverişi yapmak amacını taşımaktadır. Bir süre sonra yazışmalardaki doktrin tartışmasını sonlandırmak isteyen Patrik –temel teolojik meselelerde Lutherci teologlara katılmadığından– samimiyetle kurulan irtibatın devamı için dostça yazışmalara devam etmek istediğini de belirtmiştir.¹⁶

Katolik Kilisesi'nin 18. yüzyılın başlarında İstanbul'a yolladığı Peder Sevin, Vatikan'a yazdığı mektupta (1729) Manastır Kütüphanesi'nin durumu hakkında bilgi verir. Peder, yolladığı mektupta Halki'de karşılaştığı kütüphanecinin ve çevredeki Yunanların bilgisiz olduğunu belirterek onları aşağılamıştır. Eski el yazmalarının küflenmiş ve tahtakuruları tarafından yenmiş olduğunu ve kütüphanedeki eserler için en büyük tehlikenin yangın olduğunu belirtir. Prens Adaları'nda bir manastırda sadece 200 tane el yazmasının küflü ve böcekler tarafından yenmiş durumda bulunduğunu yazar. Sevin, mektubunda manastırın adını yazmadığından perişan durumda bulunan 200 el yazmasının Prens Adaları'ndaki hangi manastırda olduğu bilinmemektedir (Drosos, 1995, s. 752).

15 Dogma: Hıristiyanlık Teolojisinde kilisenin tüm Ortodoks Hristiyanlar tarafından inanılması gereken doğru inancın ilahi vahiy göre belirlenen kuralları (Dimitrakos, 1964, s. 407).

16 Ortodoksların ve Protestanların el yazmaları vasıtası ile 16. yüzyılda kurduğu ilişki, Hristiyanlığın Batı/Katolik ve Doğu/Ortodoks olarak resmen ikiye ayrılmasının (1054) ardından Osmanlı döneminde iki kilise arasındaki ilişkinin nasıl olduğunu düşündürmektedir. Bu ayrıca İstanbul Patriklerinin ve Patrikhane çevresindeki din adamlarının Katoliklerle temasının mahiyetini anlamaya da yardımcı olur. Ancak bunu anlamak için önce Batı ve Doğu kiliselerinin nasıl ikiye ayrıldığını gözden geçirmek gerekir.

Doğu Roma/Bizans Kilisesi ve dağılan Batı Roma İmparatorluğu topraklarında kurulan krallıkların da ruhani lideri olan Batı Roma Kilisesi, aralarında yüzyıllardır süren gerginliğin sonunda birbirlerini karşılıklı aforoz ederek 1054 yılında resmen Katolik Roma Vatikan ve Ortodoks Hristiyan Konstantinopolis Kilisesi olarak ikiye ayrılmıştır. Bu karşılıklı aforoz ve ayrılığın resmî olarak 1967 yılına kadar, Papa'nın bir jest yapıp 1054'teki suçlamaları ve ihtilafı hükümsüz kılmak için Patriği İstanbul'da ziyaret edene kadar, sürdüğü yazılıştır (Craig, Graham, Kagan, Ozment ve Turner, 2005, s. 331-332).

Bundan başka, 4. Haçlı Seferi sırasında İstanbul'un yağmalanmasının, şehirde Latin Krallığı (1204-1261) kurulup Latin Katolik bir Patrik atanmasının, Bizanslıların bunu reddedip kendi patriklerini seçmelerinin ayrılığı iyice derinleştirdiği de görüşler arasındadır. Bununla beraber, iki kilisenin din adamlarının 1054'ü takip eden yıllarda birbirleriyle irtibat içinde oldukları bilinmektedir. İstanbul'un Latin işgali sürerken kiliselerin birliğini sağlamak için 1254'te Batı/Roma ve Doğu/İstanbul Kiliseleri din adamlarının katıldığı Lyon Konsülü düzenlenmiş, alınan birlik kararı kısa ömürlü olmuş ve hayata geçirilememiştir. Bizans topraklarını alarak Batı Anadolu'ya kadar gelen Osmanlılara karşı 1439'da birlik için toplanan Floransa Konsülü de başarılı olamamıştır. Her iki durumda uzlaşmanın ana gerekçesi politik olduğundan, Bizans İmparatoru ve Patrik birliğe samimiyetle yanaşmışlarsa da din adamlarının ve İstanbul halkının çoğunluğunun desteğini alamamışlardır (Young, 1950, s. 158). 17. ve 18. yüzyıllarda Batı'nın Doğu ile artan ticaret ilişkileri bilgi alışverişine ve aktarımına da neden olmuştur. Bunda çevirilerin, özellikle el yazmalarının önemli rolü olmuştur. Doğu'dan arkeolojik eserleri ülkelerine götürmenin kolay yollarını bulan Batılılar el yazmalarını da ya manastırdaki rahipleri kandırarak ya da Osmanlı sultanlarından fermanlar alarak batıya götürmeyi başarmışlardır. Mesela, 18. yüzyılın başında, Fransız Büyükelçisi, Sultan'dan aldığı izin sayesinde antik Yunanca ve Bizans Yunancası el yazmalarını ülkesine götürmüştür (Drosos, 1995, s. 751).

Patrik IV. Germanos'un Ruhban Okulu ve Kütüphanesi'ni Kurması

19. yüzyılda din adamı yetiştirmek üzere Patrikhane tarafından ilk teoloji okulu İstanbul'da Patrik VI. Gregorios tarafından 1839'da Fener'de kurulup iki yıl sonra kapanmıştır. Beş yıl sonra, 1844'te, 1971 yılına kadar hizmet veren Ruhban Okulu, Patrik IV. Germanos (1842-1845, 1852-1853) tarafından kurulur. IV. Germanos, İstanbul Ortodoks Hristiyan Patrikhane'sinin din anlayışına göre din adamı yetiştirecek bir teoloji okulu için gayret etmiş ve bunda başarılı olmuştur (Hrisostomos, 1953, s. 377).

Resim 4. Germanos IV. Heybeliada Ruhban Okulu.¹⁷

Ruhban Okulu'nun asıl kurulma sebebi olarak Bağımsız Yunan Krallığı (1830) ve Kilisesinin (1833) ve Atina İlahiyat Fakültesi'nin kurulmasını İstanbul Patrikhanesi'nin

¹⁷ <http://theologicalschoolhalki.com/ktitores-anakainistes/>

kendisine muhalif bir örgütlenme olarak algılaması ve İstanbul Patrikhanesi'nin nüfuzunu ve prestijini kaybetmesi diye belirtilmektedir (İnci, 2007, s. 74-75). Bunlardan başka, bu yıllarda, Aydınlanma Çağı Devrimi ideallerinden, rasyonalizm ve pozitivizm düşüncesinden etkilenen din adamı olmayan Yunan entelektüeller olduğu gibi İstanbul Patrikhanesi'nin temsil ettiği Ortodoksluk inancında reformu öneren din adamları da olmuştur (Theodosiou ve Danezis, 2006, ss. 104-117). Bunları Ortodoksluğa büyük bir darbe olarak gören İstanbul Kilisesi bu akımla mücadeleye girer. Bu amaçla, Patrik IV. Germanos Heybeliada Teoloji Okulu'nu kurarak Ada'daki Aya Triada Manastır Kütüphanesi'ni bu okulun kütüphanesine dönüştürür. Patrik, Bizans'ın başkentinde tarihi merkez kilise konumunda olan Patrikhane'nin temsil ettiği geleneksel Ortodoks Hristiyanlık anlayışına göre din adamları yetiştirmeyi hedefler (Hrisostomos, 1953, s. 374-380). Bu durum, Ruhban Okulu Kütüphanesi'nde bu amaca hizmet eden Ortodoks Hristiyanlık teolojisi ile ilgili kitapların çoğunlukta olmasının nedenini açıklamaktadır. Başlangıçta Yunan Kilisesi'nin etkisiyle mücadele etmek için kurulan okula 1850'den sonra en fazla sayıda öğrenci Bağımsız Yunan Krallığı'ndan gelmiştir (Yıldırım, 2005, s. 75).

19. Yüzyıldan Günümüze Ruhban Okulu Kütüphanesi

19. yüzyıla gelindiğinde kütüphanedeki el yazmalarının Patrikhane Kütüphanesi'ne aktarılması sebebiyle Ruhban Okulu Kütüphanesi'nde değerli eserlerin sayısı çok azaldığı görülmektedir. Patrik IV. Germanos zamanında Ruhban Okulu'nun kurulması Manastır kütüphanesinin tarihine damgasını vurur. Okulun ihtiyaçlarını karşılamak için modern ve zenginleştirilmiş bir kütüphane gerektiği anlaşılır. Kütüphane için yapılacaklar kodekste şöyle belirtilir: "Nasıl olursa olsun değerli bir kütüphanenin kurulması olmazsa olmazlardandır. Madem kütüphanenin güzel taş binası var, kilisenin çabuk harekete geçip ilgilenmesi gerekiyor." (Drosos, 1995, s. 752-753).

Patrikhane tarafından Ruhban Okulu'nun ihtiyacını karşılayacak şekilde büyük bir başış yapılmıştır (Apostolos, 2002, s. 60). Kütüphanede birçok vakıf ve inançlı Yunan özellikle Ruhban Okulu öğrencileri tarafından başışlanmış kitaplar mevcuttur. Bazıları kişisel kütüphanesini başışlarken bazıları da kendi yazdıkları kitapları başışlayarak Ruhban Okulu'nun kütüphanesini zenginleştirmişlerdir. Başış yapan patrikler arasında Ruhban Okulu'nun Aya Triada Manastırı'nda kurulması fikrini öne sürüp gerçekleştirilmesini sağlayan Patrik IV. Germanos ve onun izinden giderek Ruhban Okulu Kütüphanesi'ne 577 cilt kitap başışlayan Patrik VII. Kril de (1855-1860) vardır. Patrik V. Konstantinos (1897-1901)¹⁸ ise 1000 kitabı ve birçok el yazmasını ihtiva eden kişisel

18 Ayvalık Metropolidi Apostolos, 1000 adet kitabı başışlayan için "Patrik V. Gregorios (1903-1904)" şeklinde yazmıştır. (Apostolos, 2002, s. 61). Apostolos, aynı kitabın Yunanca versiyonunda ise bu sayıda kitabı başışlayanı "Patrik V. Konstantinos (1903-1904)" olarak belirtmiştir. (Apostolos, , 2008, s. 78). Patrik V. Gregorios 1797-1798, 1806-1808 ve 1818-1821 dönemlerinde patrik olduğundan, Apostolos'un, Patrik Germanos'dan sonra başış yapanları kronolojik olarak yazdığı göz önüne alındığında Patrik adının ve/veya döneminin yazımında hata olduğunu düşündürmektedir. Bu yazıda Patrik Konstantinos'un patriklik makamındaki dönemi yazılmıştır.

kütüphanesini başışlamıştır. Patrik III. Ioakim (1878-1884, 1901-1912), VII. Anthimios (1895-1897) ve Kudüs Patriği Kril de başış yapanlar arasındadır. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliğinde hizmet vermiş İngiliz rahipler Denton (1870-1872) ve Augustin Oakley (1943) ve Ruhban Okulu hocalarından Dimitrios Hantzeris (1893), Mihalis Kefalas (1903), Eustratios Georgiadis (1917) ve Panteleimon Komninos (1923) da başışta bulunanlar arasındadır (Apostolos, 2008, s. 78-79). Bunlardan başka, 20. yüzyılda büyük başışçı Grigorios Maralis, Mavouil Gedeon, Büyük Logothetis¹⁹ Stavrakis Aristarchis ve Antonios Psiharis'in de kütüphaneye katkıları büyüktür. Psiharis yaptığı üç büyük başıştan başka çeşitli konuları ihtiva eden 1000'den fazla kitap ve nadir eser başışlamıştır (Apostolos, 2008, s. 79-80). Çeşitli bilimsel kuruluşlar ve merkezler, akademiler, üniversiteler, teoloji enstitüleri, kilise kurumları, çeşitli kütüphaneler, yayınevleri, yazarlar, öğretmenler, mezunlar, İngiliz Kilisesi, Alman Evangelik ve Romeokatolik kilisesi, Vatikan Birliği Sekreterliği, Bizans Araştırma Kurumu Dumbarton Oax kütüphanenin yenilenip zenginleştirilmesi için başışta bulunanlar arasındadır (Anagnostosopoulos, 1980, s. 206).

Kütüphanenin yeniden düzenlenip zenginleştirilmesi için 1940 yılında Patrik I. Benjamin (1936-1946) zamanında kilise yönetmeliği (kanonismos) çıkarılır ve uygulamaya konulur. II. Dünya Savaşı'nın zor şartlarında öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışarak yeni kataloglar yapıp kütüphaneyi çalıştırmaya devam etmek için büyük gayret gösterilir. Savaş sonrasında kütüphanenin daha büyük gayretlerle modern bir kütüphane olarak organize edilmesi için 1951'de yeni kararlar çıkarılır. Kütüphane yönetimi bunları hükümete bildirip onay alır. 1951-1952 yılında Ruhban Okulu lise ve teoloji kısmı olarak ikiye ayrıldığında kütüphane de modern bir şekilde düzenlenmiştir (Apostolos, 2008, s. 204).

Ruhban Okulu mezunu ve öğretmenlerinden olan Metropolid Germanos ve Paniyotidis de başışçılar arasındadır. Okulda 1922'ye kadar müdür olan Germanos 1961'de Londra'da vefat edince manastıra başışladığı kütüphanesi okula getirilir. Paniyotidis 30 yıldan fazla zaman okulda görev yaptıktan sonra 1962'de vefat eder. Manastır'a başışladığı kütüphanesi bir süre okulda ayrı bir odada muhafaza (Anagnostopoulos, 1980, s. 206) edildikten sonra zamanla genel kataloğa kaydedilerek raflarda yerini almıştır.²⁰

1960'larda İstanbullu Kiriakos Pamoukoglou 100.000 Türk Lirası ile hatırı sayılır bir başışta bulunmuştur. 1960 yılının haziran ayında kütüphanenin dergi bölümü ve okuma salonunun açılışı yapılmış ve aynı yıl okula kalorifer tesisatı döşenerek kütüphane her mevsim çalışır duruma getirilmiştir (Anagnostopoulos, 1980, s.206-207).

19 Logothetis, λογοθέτης sıfatı Bizans İmparatorluğu'nda ve Osmanlı yönetimindeki Rum Ortodoks Hıristiyan Patrikhane'nin idari düzeninde kullanılan saygın bir sıfattır(Kazhdan, 1991a, s. 2005).

20 Ruhban Okulu Kütüphanesi sorumlusu kütüphaneci Yannis Ananas'tan alınan bilgi.

Ruhban Okulu Kütüphanesi Katalogları ve Dermesi

Eserleri elektronik ortamda taramanın mümkün olduğu kütüphane sayfasında²¹ Yunanca, İngilizce, Türkçe, Fransızca, Rusça, Latince kitaplar bulunmaktadır.

Yunanca kitap konu başlıklarına şunlar örnek verilebilir: Kilise Tarihi, Retorik, Ortodoks Doğu Kilisesi-Ayinler, Yunan Sanatı, Patrologia, İkümenik Hareket, İkümenik Sinodlar, Eğitim, Felsefe, Sanat Yunan Tarihi, Dogma, Ahlak, Bizans Müziği, Bizans İmparatorluğu, Kilise Müziği, Coğrafya, Ruhani Hayat, Keşişlik, Psikoloji, Antik Yunan, Din, Teoloji ve Katolik Kilisesi.

İngilizce konu başlıklarına bazı örneklerse şöyledir: New Testament, Old Testament, Patrology, Ecumenical Movement, Philosophy, Byzantine Empire Hsitory, Russia Church History, Church History, Bible, christian Union, French Literature, Catholic Church, Eastern Churches Liturgy, Ancient History, Christianity, Ecclesiastical History, Fathers of the Church, Archeology, Geography, World Hsitory, Jesus Christ, Religio, Philisophy, Rome History, Canon Law, Russian Orthodox Church, Greece Civilization, Greek Literature-History, Criticism, Russian Literature.

Kısıtlı sayıda olan Türkçe kitaplar genellikle tarih alanındadır. Ruhban Okulu'nun kuruluşunun 100. yıldönümünde, 1944'te, kütüphanede 20.000'den fazla kitap varken 1951-1971 döneminde bu sayı 30.000'i geçmiştir (Anagnostopoulos, 1980, s. 205-206, 208). 1952 yılına ait bir makalede kütüphanede 19.204 kitap olduğu yazılıdır (Thompson, 1952, s. 270-282). Günümüzde kütüphanede 45.000'in üzerinde kitap bulunmaktadır.²²

Kütüphane Çalışanları

Başrahip ve bir müdür tarafından yönetilen kütüphanede Ruhban Okulu'nun hocaları zaman zaman düzeni sağlamaya özen gösterip kütüphanecinin işlerine yardım ederek çalışmışlardır (Apostolos, 2002, s. 52, 77). 1951 yılından sonra Kütüphane bir öğretmenler kurulu tarafından düzenlenip çalıştırılır (Anagnostopoulos, 1980, s. 205-206).

Kütüphane yöneticileri, 1940'larda II. Dünya Savaşı sırasında ve bunu takip eden zor dönemde kütüphaneci olarak çalışabilecek kişiler bulmakta zorlanmalarına rağmen kataloglama çalışmalarına olabildiğince devam ederek kütüphanenin gelecekte çalışması için bir zemin hazırlamaya çalışmışlardır. Kütüphane sorumluları Angelos Georgiadis ve Peder Andreas Milonopoulos 1971'de okul kapandıktan sonra kitapları saymak, dergileri ciltlemek, yeni kitapları kataloglara eklemek gibi rutin işleri yaparak kütüphaneyi yaşatmaya çalışırlar.

21 <http://theologicalschoolhalki.com/>

22 Ruhban Okulu Kütüphanesi sorumlusu kütüphaneci Yanni Ananas'tan edinilen bilgi.

Sonuç

İstanbul'da Bizans Dönemi'nde 9. yüzyılda kurulan Halki Aya Triada Manastırı Kütüphanesi 16. yüzyılda Avrupa'daki Reform Çağ'ında sahip olduğu el yazmaları nedeniyle Hıristiyan entelektüel çevrelerin dikkatini çekmiştir. Kütüphanedeki el yazmaları Avrupa'daki Protestan ve Katolikler için bir çekim noktası oluştururken her iki taraf da İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'ni kendi yanlarına çekebilmek için kütüphane vesilesiyle iletişim içinde olmuşlardır. Daha sonraki yüzyıllarda bu el yazmalarını gerektiği gibi koruyamayan kütüphane, teoloji çevrelerinde önemini kaybetse de 19. yüzyılın ortasında Heybeliada Ruhban Okulu'nun kurulmasıyla Manastır Kütüphanesi bu okulun kütüphanesine dönüştürülünce tekrar önem kazanmıştır. Patrik IV. Germanos, bu okulu ve kütüphanesini yeni kurulan Bağımsız Yunan Krallığı'nda ortaya çıkan ve İstanbul Ortodoks Patrikhanesinin temsil ettiği geleneksel Ortodoks dinî anlayışı ve uygulamaları eleştiren *Theosevismos* akımına karşı koyabilmek ve kendi anlayışında din adamlarını yetiştirmek için kurmuştur. Kendisini hem bağımsız Atina Kilisesi hem bu yeni akım karşısında tehdit altında hisseden İstanbul Ortodoks Kilisesi, Doğu Hristiyanlığındaki prestijli yerini korumaya gayret etmiştir. Okula Atina dâhil birçok şehirden Ortodoks Hıristiyan öğrenciler gelmiş ve bu öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde bir kütüphane oluşturulmuştur. Heybeliada Ruhban Okulu kapanana kadar (1974) bu anlayışla hizmet veren kütüphane, okul kapandıktan sonra açık olmasına rağmen maddi problemlerle karşılaşmış ve zamanla canlılığını yitirmiş olsa da şahısların ve kurumların bağışlarıyla ve çalışanlarının özverili gayretiyle varlığını korumuştur. Günümüzde İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı bir metropolit yönetiminde faaliyet gösteren kütüphanede profesyonel bir kütüphanecinin sorumluluğunda dijital veri tabanı oluşturulmakta ve modern yöntemlerle kitaplara erişim sağlanabilmektedir.

Teşekkür

Mesleğini özveriyle ve sevecek icra eden Heybeliada Ruhban Okulu Kütüphanesi Sorumlusu Yannis Ananas'a araştırmam sırasında gösterdiği ilgi ve misafirperverlik için çok teşekkür ederim.

Kaynakça

- Akpınar, T. (1995). Bizans'ta eğitim, kitap ve kütüphaneler. *Müteferrika*, 5, 3-16.
- Alabey, N. (2004). 1910'da Osmanlı kütüphaneleri. *Müteferrika*, 25, 37-50.
- Anagnostopoulos, V. (1980). *Epetiris estias theologon Halkis* [Halki teologlar salnamesi]
- Apostolos, M. (2002). *The Holy Trinity Monastery of the Island of Halki* [Halki'nin (Heybeliada) Kutsal Teslis Manastırı]. Atina: Epta.

- Apostolos, M. (2008). *Iera patriarhiki tis aias triados Halkis pringiponnison* [Prensadalarından Halki'nin (Heybeliada) patrikhaneye bağlı kutsal teslis manastırı]. Atina: Epta.
- Artun, S. (1974). *Heybeliada Rum Rahipler Okulu Kütüphanesindeki Osmanlı tarihi ile ilgili eserler* (Yayımlanmamış bitirme tezi). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul.
- Ateş, M. (2015). Bursa İnebey Kütüphanesindeki fıkıh usulü kitapları üzerine bir araştırma (Yüksek lisans tezi). <https://acikerisim.uludag.edu.tr/bitstream/11452/2966/1/389557.pdf> adresinden erişildi.
- Brewer, D. (2010). *Greece, The hidden centuries: Turkish rule from the fall of Constantinople to the Greek independence* [Saklı yüzyıllar: İstanbul'un düşüşünden Yunan bağımsızlığına kadar Türk ruleti]. London, New York: I. B Tauris
- Craig, A. M., Graham W. A, Kağan, D., Özment, S ve Turner, F. (2006). *World civilizations* [Dünya Medeniyetleri] Combined Volume (7. bs.). New Jersey: Pearson
- Çetin, A. (1985). Abdülhamid Devri'de kütüphanelere dair yayınlanmamış birkaç belge. [Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı]. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 1, 277-284.
- Dimitrakos, D. (1964). *Mega Leksikon Olis Tis Ellinikis Glossis* [Yunan Dillerinin Büyük Sözlüğü] içinde (s. 407-408, 1168, 1882). Atina: Domi
- Drosos, V. (1995). İ Patriarhiki Vivliothiki tis leras Monis Agias Triados Halkis [Patrikhane Kütüphanesi'nin Halki Kutsal Üçleme Manastırı]. *Theologia*, 66(4), 739-768.
- Erünsal, İ. (2015). *Osmanlılarda kütüphaneler ve kütüphanecilik*. İstanbul: Timaş
- Gregory, T. E. (1991). Princes islands. A. Kazhdan, A.M. Talbot, A. Cutler ve T.E. Gregory (Ed), *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde (s. 1720). New York, Oxford: Oxford University Press.
- Hrisostomos, K. (1953). Germanos IV ke I Epophi Tou [IV. Germanos ve Dönemi] *Ortodoxia*, KH: 377.
- İnci, S. (2007). *Dinler tarihi açısından heybeli ruhban okuluna bir bakış* (Doktora tezi) <http://acikerisim.kirklareli.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.11857/379/HEYBEL%20%20RUHBAN%20OKULU.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden erişildi.
- Karakaya, N. Ç. (2001). Heybeliada'daki Panagia Kamariotissa Kilisesi. *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı* içinde (ss. 353-361). Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi
- Karatzas, L. ve Tuncay, F. (1994). Katihitik. *Yunanca-Türkçe Sözlük* içinde (s. 372). Atina: Rodamos.
- Karlin-Hayter, P. (2002). Iconoclasm. C. Mango (Ed.), *The Oxford History of Byzantium* içinde (ss. 153-168). Oxford: Oxford University Press
- Kazhdan, A. (1991a). Logothetes. C. Mango (Ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde (s. 2005). Oxford: Oxford University Press
- Kazhdan, A. (1991b). Photios. C. Mango (Ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde (s. 2005). Oxford: Oxford University Press
- Mutlu, İ. (1959). Bizans devri kütüphaneleri. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 8(1), 32-45.
- Papademetriou, G. C. (2000). The patriarchal libraries of Turkey. *The Orthodox Theological Review*, 45(1-4), 171-190

- Stamatakos, I. (1949). Arhon. *Leksikon Arhais Ellinikis Glossis* [Antik Yunan Dili Sözlüğü] içinde (s.183). Atina: Ekdotikos İkos Athinon
- Theodosiou, S. ve Danezis, M. (2006). Theofilos Kairis: Theosevismons'un Yunanistan'daki öncüsü. *Istorika Temata*, 48, 104-117.
- Thompson, L. S. (1952). The libraries of Turkey. *The Library Quarterly: Information, Community, Policy*, 22(3), 270-282.
- Wilson, P. H. (2010). *The thirty years wars*. New York: Palgrave Mmacmillan
- Yıldırım, M. (2005). *Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları
- Yılmaz, M. ve Baykan, İ. G. (2018). *Devr-i Hamidi katalogları*. İstanbul: Hiper Yayıncılık.
- Young, I. R. (1936). *The Relations of east and west since the great schism* [Büyük Ayrılıktan Beri Doğu ve Batı İlişkileri]. London: Society for Promoting Christian Knowledge.